

усною розповідю, вбила князя Ігоря? Обрана назва повинна була підкреслити відмінність її від русів. Чи не були воїни, яких пізніше назвуть *варягами*, у візантійській літературі *германцями*, вбивцями Ігоря у тексті Лева Диякона?

¹ Вжите Іларіоном „Старий” щодо Ігоря (старого) відповідає сучасному „давній” та позбавлено асоціацій з *великими*. Поппэ А. Владимир Святой: У истоков церковного прославления // Факты и знаки. Исследования по семиотике истории / Под. ред. Б. А. Успенского. – М., 2008. Вып. 1. – С. 63. Цікавий репрезентативний опис правління Ігоря див. Kazhdan A. P. Igor // Oxford Dictionary of Byzantium. – Vol. 2 – P. 984-985; взаємини Ігоря з Візантією: Литаврин Г. Г. Візантія, Болгарія, Древня Русь. СПб., 2000. – С. 223-227; Толочко П. П., Толочко О. П. Київська Русь. – К., 1998. [Україна кризь віки, Т.4]. – С. 60-61.

² The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis, compiled and edited by Donald Ostrowski, 3 vols. – [Cambridge, Mass., 2003 = Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. X / 1-3]. – Vol. X / 1. – P.239-334; Лаврентьевская летопись. – М., 1997 (ПСРЛ. – Т.1); Ипатьевская летопись. – М., 1998. – (ПСРЛ. Т.2). – Стб. 31-43; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – (М., 2000. = ПСРЛ 3). л. 30 об. – л. 33.

³ Див. напр. Мельникова Е. А. Историческая память в усной и письменной традициях (Повесть временных лет и „Сага об Инглингах”) // Древнейшие государства Восточной Европы (далі – ДГ). 2001. Историческая память и формы ее воплощения. – М., 2003. – С. 48-93; Вона ж. Предания о первых русских князьях: скандинавские культурные традиции в восточнославянской среде // „Межкультурный диалог в историческом контексте”. Тезисы конференции. – Москва, 30-31 октября 2003 г. – М., 2003. – С. 56-57. Вона ж. Усна история в Повести временных лет // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто. – М., 1999. – С. 153-165; Гиппиус А. А. Как обедал Святослав? (Текстологические заметки) // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2008. – №2 (32). – С. 47.

⁴ Андрощук Ф. К истории обряда интронизации древнерусских князей („сидение на курганах”) // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII-XI ст. Матеріали Міжнародного археологічного семінару (Чернігів-Шестовиця, 17-20 липня 2003 р.). – Чернігів, 2003. – С. 9; Петрухин В. Я. Древняя Русь: народ, князья, религия. Из истории русской культуры. – Т.1. М., 2000. – С. 251.

⁵ Каштанов С. М. К вопросу о происхождении текста русско-византийских договоров X в. в составе Повести временных лет // Восточная Европа в древности и средневековье (далі – ВЕДС). VIII Чтения памяти В. Т. Пашуто. – Москва, 17-19 апреля 1996. – М., 1996. – С. 39-43; Малингуди Я. Русско-византийские связи с точки зрения дипломатики // Византийский временник. – 1995. – Т. 55 (81). – С. 68-91; Вона ж. Русско-византийские договоры в свете дипломатики // Византийский временник. – 1997. – Т.57. – С. 58-87.

⁶ Цукерман К. Про дату навернення хозар до іудаїзму й хронологію князювання Олега та Ігоря // Ruthenica. – К., 2003. – Т. II. – С. 74-84.

⁷ Рыдзевская Е. А. К вопросу о устных преданиях в составе Древнейшей русской летописи // Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия в IX-XIV вв. – М., 1978.

⁸ Sevckenko I. The Date and Author of the So-called Fragments of Toparcha Gothicus // Dumbarton Oaks Papers. – 1971. – Vol. 25. – P. 115-189. (передрук у Sevckenko I. Byzantium and the Slavs in Letters and Culture. – Cambridge, 1991). Останнім часом Санкт-Петербурзьким візантиністом І. П. Медведєвим було віднайдено ще одну містифікацію Газе (Медведєв І. П. Новонайдений текст письма Максима Капилианоса: еще одна подделка Карла Бенедикта Газе // Византийский временник. – М., 2007. Т.66 (91). – С. 307-324.

⁹ Leonis Diaconi Caloensis. Historiae libri decem / Ed. C. B. Nasii. – Bonnae, 1829.

¹⁰ The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century / Ed. Introduction, translation, and annotations by Alice-Mary Talbot and Denis F. Sullivan. – Washington, 2005 [Dumbarton Oaks Studies].

¹¹ Corpus Fontium Historiae Byzantinae / Series Berolinensis // www.degruyter.com (дата перегляду – 15.10.2011)

¹² Після дослідження Анджєя Поппе (див. Поппе А. Святослав Славний і Візантія // А се его сребро. Збірник праць на пошану М. Ф. Котляра. – К., 2002. – С. 41-47) перебіг та самий зміст конфлікту має бути переглянутий. Слід вважати, що русько-візантійська війна розпочалася лише після приходу до влади Іоанна Цимісіяха.

¹³ McGrath S. The Battles of Dorostolon (971): Rhetoric and Reality // Byzantine Warfare / Ed. J. Haldon. – Princeton-Aldershot, 2007. – P. 347-359.

¹⁴ Карышковский П. О. К вопросу о первоисточниках по истории походов Святослава // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – М., 1952. – Т.9. – С. 53-61.

¹⁵ Leonis Diaconis. – P. 106. Вказана відповідь Святослава є чудовою ілюстрацією свідомості професійних воїнів середньовіччя. Лев, дарма, що „диякон” зовсім не цурається цих грубих військових жартів.

¹⁶ Leonis Diaconis. P. 106.3-16; Лев Дикон. История / Пер. М. М. Копыленко. – М., 1988. – С. 57; The History of Leo the Deacon. – P. 156.

¹⁷ Leonis Diaconis. – P. 144.1-7.

¹⁸ Leonis Diaconis. – P. 5.

¹⁹ Theophanes continuatus, Ioannes Caminiata, Symeon Magister, Georgius Monachus continuatus / Ed. I. Bekker. – Bonnae, 1825.

²⁰ Symeonis magistri et logothetae chronicon / Ed. S. Wahlgren. – Berlin-New York, 2006. [CFHB, 44 / 1].

²¹ Leonis Diaconis. – P. 106.3-16.

²² Leonis Diaconis. – P. 144.1-7.

²³ Markopoulos A. Byzantine History Writing at the End of the First Millennium // Byzantium in the Year 1000 / Ed. P. Magdalino. – Leiden, 2002. – P. 183-199.

²⁴ Theoph. Cont. P.423.14-424.18.

²⁵ Symeonis Magistri et Logothetae. – P. 335.541-552.

²⁶ Ioannis Scylitzae. Synopsis Historiarum / Ed. I. Thurn. – Berlin – New York, 1973. – P. 229.90-96.

²⁷ Веселовский А. Н. Разыскания в области русского духовного стиха // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1889. – Т.46. – Приложение 6. – С.10-76 (fols.66-147).

²⁸ Веселовский А. Н. Разыскания в области русского духовного стиха. – С. 68.

²⁹ Шрайнер П. Miscellanea Byzantino-Russica // Византийский временник. – М., 1991. – Т.52. – С. 151-161.

³⁰ Constantinus Porphyrogenitus. De ceremoniis aulae Byzantinae libri 2 / Rec. I. I. Reiske. – Bonnae, 1829. – P. 690.21-691.1.

³¹ Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio

/ Greek text ed. by G. Moravcsik, R. Jenkins. – Washington, 1967. – P. 56.3-8.

³² Liudprandi episcopo Cremonensis Antapodosis // Die Werke Liudprands von Kremona / J. Becker. – Hannover, Leipzig, 1915. – P. 137-138.

³³ Howard-Johnston J. The De administrando imperio: a Re-examination of the Text and a Re-evaluation of its Evidence about the Rus // Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient / Ed. M. Kazanski, A. Nersessian et C. Zuckerman. – Paris. – P. 301-336.

³⁴ Ioannis Scylitzae. Synopsis Historiarum / Ed. I. Thurn. – Berlin – New York, 1973. – P. 240.77-80.

³⁵ Сюзюмов М. Я. Об источниках Льва Диякона и Скилицы // Византийское обозрение (Revue Byzantine) / Под. ред. В. Э. Регеля. – Юрьев, 1916. – Т. II. – Вып.1. – С. 106-166; Каждан А. П. Из истории византийской хронографии. 2. Источники Льва Диякона и Скилицы для истории третьей четверти X столетия // Византийский временник. – М., 1961. – Т. XX. – С. 106-128.

³⁶ Васильев А. А. История Византийской империи. – СПб, 2000.

³⁷ Лев Диякон. История / Пер. М. М. Копыленко. – М., 1988. – С. 57

³⁸ Там само. – С. 57.

³⁹ Pritsak O. The Origins of Rus'. – Cambridge (Mass.), 1981. – Vol.1. Old Scandinavian Sources other than the Sagas. – P. 142-154. Пор. Мельникова Е. А. *Ольг / Ользь / Олез < Helgi> Веицй*: К истории имени и прозвища первого русского князя // Ad Fontem / У источника: Сборник статей в честь С. М. Каштанова. – М., 2005. – С. 138-147; Горский А. А. Летописный контекст русско-византийских договоров и проблема „договора 907 г.” // Там само. – С. 147-153.

⁴⁰ Vasiliev A. The Second Russian Attack on Constantinople // Dumbarton Oaks Papers. – 1951. – Vol.6. – P.161-225.

⁴¹ Николаев В. Свидетельство хроники Псевдо-Симеона о Руси – дромитах и поход Олега на Константинополь в 907 г. // Византийский временник. – 1981. – Т.42. – С.147-153.

⁴² Малингуди Я. Русско-византийские договоры в свете дипломатики // Византийский временник. – 1997. – Т.57. – С. 58-87.

⁴³ Leonis Diaconis. – P. 155; Лев Диякон. История / Пер. М. М. Копыленко. – С. 81.

⁴⁴ Ioannis Scylitzae. – P. 309-310.

⁴⁵ Liudprandi episcopo Cremonensis Antapodosis // Die Werke Liudprands von Kremona / Ed. J. Becker. Hannover, Leipzig, 1915. P.137-138; Назаренко А. В. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е. А. Мельниковой. – М., 2003. – С. 291-292.

⁴⁶ ПСРЛ. Т.2. Стб. 42-43.

⁴⁷ Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio / Greek text ed. by G. Moravcsik, R. Jenkins. Washington, 1967. – P. 62.107; 168.44.

⁴⁸ Ditten H. Ist Γερμανοί = D (ε) revljane bei Leon Diaconus ein Fehler in der Überlieferung für *Δερβανοί oder ein bewubter Archaismus des Autors? // Труды V Международного Конгресса архелогов-славистов. – К., 1988. – Т.2. – С. 235-238.

⁴⁹ The History of Leo the Deacon. – P. 18. McGrath S. The Battles of Dorostolon (971): Rhetoric and Reality // Byzantine Warfare / Ed. J. Haldon. – Princeton-Aldershot, 2007. – P. 347-359.

⁵⁰ The History of Leo the Deacon. – P. 156.

⁵¹ Michael Attaleiates. Historia / Ed. I. Bekker. – Bonn, 1853. – P.148.21.

⁵² Ioannis Scylitzae. – P. 394.71.

⁵³ Skylitzes Continuatus / Ed. E. T. Tsolakas. Thesslonika,

1968. – P. 105.

⁵⁴ Poppe A. The Political Background to the Baptism of Rus': Byzantine-Russian Relations between 986-89 // Dumbarton Oaks Papers. – 1976. – Vol.30. – P. 195-244.

*Александр Филипчук
(Черновцы)*

КНЯЗЬ ИГОРЬ В „ИСТОРИИ” ЛЬВА ДИАКОНА

В статье исследуется один из наиболее важных источников по ранней истории Руси – „История” Льва Диякона. После краткого историографического обзора предлагается рассмотреть несколько аспектов. Среди них образ князя Игоря в византийской литературе, поход русов на Константинополь в 941 г., греческий огонь и флот русов, а также определить, кто были германцы, убийцы князя Игоря в „Истории” Льва Диякона.

Ключевые слова: Византия, русы, Русь, русско-византийские договора, греческий огонь.

*Oleksandr Fylypchuk
(Chernivtsi)*

PRINCE IGOR IN THE „HISTORY” OF LEO THE DEACON

The main attention in the article is paid to the Historia of the Leo the Deacon, according to the historiographical tradition, one of the important sources of early history of Rus'. A brief historiographical review and analysis of four major problems were made in particular. These are emergence the image of prince Igor in the Byzantine literature, the attack of Rhōs on Constantinople in 941, the Greek Fire and fleet of Rhōs and the problem of germanoi.

Key words: Byzantium, Rhōs, Rus', the Rus' – Byzantine treaties, Greek Fire.

УДК 94 (477) „17/18” (092)

*Галина Коцур
(Київ)*

КОШОВИЙ ОТАМАН ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ: НОВІ ПІДХОДИ ДО З'ЯСУВАННЯ ДИСКУСІЙНИХ СТОРІНОК БІОГРАФІЇ

У статті розглядаються найважливіші дискусійні моменти біографії останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського.

Ключові слова: кошовий отаман, Запорозька Січ, П. Калнишевський, сторінки біографії, історіографія.

Довготривале перебування імені останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського в таємниці далось взнаки. Незважаючи на те, що на сьогодні вийшло чимало праць, присвячених козацькому керманичу, в історії його

життя можна виділити ряд питань, які з тих чи інших причин залишилися поза увагою більшості істориків або й досі є суперечливими. До таких належать: визначення родоvodu П. Калнишевського, дати та місця народження, тривалості віку життя кошового отамана, місце поховання П. Калнишевського тощо. Це і є метою пропонованої наукової розвідки.

Перші відомості про родові коріння П. Калнишевського з'являються в праці А. Скальковського, який зазначав, що „...він (П. Калнишевський. – Г. К.) походив із козацького і дворянського звання малоросійського, із Лубенського полку”¹. Проте, як відомо, П. Калнишевський у списках Кушівського куреня був записаний під іменем Петра Калниша. Такі розбіжності в прізвищі А. Скальковський пояснював навмисним приховуванням П. Калнишевським свого походження, доки він не став кошовим. Окремі відомості подає автор і про родовід Калнишевського. Так, кошовий отаман мав племінницю, яка була одружена з лубенським хорунжим Стефаном Вертильком, та сестру, яка вийшла заміж за Лук'яновича із с. Троцівка. Погляд на родовід П. Калнишевського, оприлюднений А. Скальковським, поділяє й В. Біднов². Твердження цих двох дослідників ляжуть в основу багатьох наступних наукових видань. З розвитком вітчизняної історичної науки та введенням до наукового обігу нових даних істориками пізнішого періоду подаються дещо ширші відомості про родинний склад П. Калнишевського. Зокрема, представники сучасної історіографії А. Коцур і В. Коцур зазначають, що „Петро був найстаршим сином козацької вдови Агафії. Священиком Миколаївської церкви в м. Сміла був брат П. Калнишевського Семен Іванович. На цій парафії він служив аж до своєї смерті 1796 р. За переписом 1767 р., у Смілянській сотні значився і козак Панас Калнишевський, який підписав переписку відомість разом із сотником, що свідчить про його неабиякий авторитет у містечку”³. Тобто Петро був найстаршим сином, але не єдиним, зважаючи на існування ще двох братів – Семена та Панаса.

У свою чергу, В. Грибовський стверджує, що кошовий мав і племінника – Йосипа Калнишевського, котрий був призначений полковником Кодацької паланки⁴. Історик зазначає, що численні родичі П. Калнишевського „мешкали в сотенних містечках Ромнах і Смілому та в околицях: Пустовійтівці, Процівцях (правильна назва Процівка. – Г. К.), Плавнищах, Оксютинцях і Хоружівці. Серед цієї рідні згадується й козацький старшина з Хоружівки Ничипор Ющенко”⁵. Дослідник також встановив близьких родичів кошового отамана, які зазначені в написі на Євангелії, подарованому ним у 1762 р. Свято-Троїцькій церкві с. Пустовійтівки: „померлі Іоанн, Агафія, Зеновія” та „ще в живих Андрій, Параскева, Симеон, Андрій та Йосиф”⁶. У цього ж автора знаходимо інформацію, отриману з приватного листування П. Калнишевського, про брата Андрія, небожів Григорія Швеця, Улянченка,

Саву Бутенка, Стефана Чемериса, небог Уляну Лук'янович, Тетяну Підгайну-Сердюченко⁷. Данило Коцур був одружений на Палагеї – рідній сестрі Агафії, дружині Івана Калнишевського⁸. Саме такі відомості про родовід П. Калнишевського утвердилися в сучасній історіографії.

Незважаючи на розбіжності, що виникли серед дослідників з приводу походження П. Калнишевського, зазначені погляди залишаються лише припущеннями, оскільки жодне з них не підтвержене документально. З огляду на це Д. Кулиняк твердить: „Те, що згодом він став дуже багатим козаком, дворянином, – безперечно, але про соціальне становище його пращурів даних не збереглося. Воно й не дивно, якщо врахувати, що масове заселення Посулля на Роменщині почалося лише після мирної постанови 1618 року між Московщиною і Польщею”⁹.

Кінець XIX ст. характеризується появою нових історичних відомостей щодо біографії кошового отамана. Особливо цінним є встановлення місця народження П. Калнишевського. Так, у 1892 р. виходить праця „Родина Калнишевського”¹⁰, опублікована під криптонімом „Ф. Н.” у журналі „Кієвская старина”. Авторство цієї статті належить Ф. Ніколайчику, який свого часу працював викладачем Роменського реального училища. Його заслуга полягає у встановленні одного з імовірних місць народження П. Калнишевського – це с. Пустовійтівка, що поблизу Ромен на Посуллі. Про це дослідження автор повідомляє Д. І. Яворницькому в листі, вказуючи при цьому на документальне підтвердження факту¹¹. На відміну від своїх попередників, які схилились до думки про шляхетне походження П. Калнишевського, Ф. Ніколайчик дотримується протилежних поглядів, наполягаючи на його простонародному корінні, доказом чого, на думку автора, виступає саме любов до церкви, на будівництво якої П. Калнишевський не шкодував матеріальних витрат¹².

Шкода, що всупереч усім заслугам та надбанням Ф. Ніколайчика інформаційне повідомлення про місце народження П. Калнишевського набуло статусу історичного факту лише після зазначення його Д. Яворницьким у фундаментальній праці „История запорожских козаков” (1892).

З часів Д. Яворницького дотепер з'явилося декілька сотень праць про славного запорозького керманіча. Більшість авторів (К. Одоєць, М. Макаренко, О. Апанович, В. Овсієнко, А. Коцур, В. Коцур та ін.) переконливо доводять, що П. Калнишевський народився в Пустовійтівці (нині Роменського р-ну Сумської обл.). Така думка є усталеною і не викликає сумніву.

У зв'язку з цим дивним виглядає твердження В. Грибовського про те, що „ми не знаємо напевне про місце народження останнього кошового”¹³.

Щодо дати народження П. Калнишевського, то тут фігурують 1690 і 1691 роки. Більшість дослідників (К. Одоєць, В. Біднов, М. Гернет, А. Коцур, Г. Коцур, Ю. Шовкун та ін.) схилиються до дати – 1691 р. При цьому вони посилаються на

напис, викарбуваний на надмогильній плиті, яка збереглась на Соловках донині: „Господь нашъ Иисусъ Христосъ положилъ душу свою на крестъ за всѣхъ насъ не хочеть смерти грѣшника. Здѣсь погребено тѣло въ Бозѣ почившаго Кошеваго бывшей нѣкогда запорожской грозной съчи козаковъ, Атамана Петра Калнишевскаго, сосланнаго въ сію обитель по высочайшему повелѣнію в 1776 году на смиреніе. Онъ въ 1801 году по Высочайшему повеленію снова былъ освобожденъ, но уже самъ не пожелалъ оставить обитель въ коей обрѣлъ душевное спокойствіе смиреннаго христіанина, искренно познавшаго свои вини. Скончался 1803 года октября 31 дня въ Суб. 112 лѣтъ отъ роду, смертію благочестивою доброю. Блажени мертвій умирающіи о Господи: Аминь. 1856 А. А.”¹⁴.

Здійснивши просту арифметичну дію, відмінувавши 112 років, виходить 1691 р. Прихильниками 1690 р. як дати народження кошового є Ф. Ніколайчик, В. Грибовський, А. Бровко та ін.

Отже, в сучасній українській історіографії найбільш вірогідною датою народження П. Калнишевського вважається 1690 р., а місцем – с. Пустовійтівка.

Окремих досліджень, які були б присвячені тривалості життя П. Калнишевського, не існує. Проте в більшості праць, де міститься згадка про останні роки життя кошового, домінує переконання про тривалість життя козацького ватажка в 112 років. І лише деякі автори у своїх працях подають вік – 113 років. Хоча можна виділити і таких істориків, які піддають сумніву довголіття П. Калнишевського. Зокрема, Д. Яворницьким на підставі зібраних різноманітних документів були зроблені такі висновки: „П. Калнишевський і сам не знав, скільки йому років, про що свідчить відсутність у сповідальних розписах проти прізвища П. Калнишевського його віку, в той час як вік інших арештантів всюди точно встановлено; та й не міг 85-річний старець керувати вільною ватагою запорозьких козаків”¹⁵. Як бачимо, автор піддає сумніву довголіття кошового. На противагу цій версії, Н. Приступко запевняє у вірогідності довголіття П. Калнишевського, зазначаючи „якщо козаки не гинули в боях молодими, то зберігали міцне здоров'я і світлий розум до найповажнішого віку”¹⁶.

Незважаючи на існуючі в історичній літературі розбіжності з приводу віку П. Калнишевського, науковці у своїх дослідженнях використовують надпис із надмогильної плити П. Калнишевського: „Скончался 1803 года октября 31 дня въ Суб. 112 лѣтъ отъ роду, смертію благочестивою доброю”¹⁷.

Відразу постає проблема місця поховання кошового, оскільки в історичній літературі вона висвітлена недостатньо. Лише кілька дослідників порушують це питання. Основна причина його невирішеності криється у відсутності документального матеріалу та особливості використання монастирських земель на Соловках у XX ст. До нашого часу дійшла надмогильна плита ко-

зацького ватажка, виготовлена через 53 роки після смерті П. Калнишевського на кошти архімандрита Соловецького монастиря Олександра¹⁸.

Досліджуючи це питання, Г. Фруменков місце могили визначає місцем розташування надмогильної плити: „Могила знаходиться на головному дворі Соловецького монастиря, де міститься надгробна плита”¹⁹. Проте, всупереч логіці, особливо враховуючи зміщення надмогильної плити, місце поховання тіла слід вважати невідомим. Іншої думки такі дослідники, як А. Коцур, Д. Кулиняк, В. Грибовський, які стверджують про неможливість визначення точного місця поховання, оскільки в 20-30-х рр. XX ст. землі монастиря використовувалися під земельні наділи, де вирощували городні культури. Відомо лише, що кошовий був похований на південному подвір'ї Спасо-Преображенського собору при Успенській церкві, поруч із могилами видатного російського публіциста початку XVII ст. Авраамія Паліцина і соловецького архімандрита Феодорита. Однак плита на могилі Феодорита не збереглась, що ускладнює пошук поховання кошового²⁰.

Брати Анатолій і Віктор Коцури в книзі „Від Сули до Білого моря: шлях через три століття” подають цікаве фото могили П. Калнишевського з архіву М. Лисенка. На звороті світлини зазначено: „Домовина останнього кошового славної Січі Запорозької, Калнишевського, на дворіщі Соловецького монастиря”²¹. Цей знімок міг би також певним чином пролити світло на місце поховання отамана.

Відсидівши 25 років у в'язниці, будучи при цьому „без вини винуватим”, П. Калнишевський отримав волю в 1803 р. Проте постає питання, чому влада так жорстоко розправилася з кошовим. Це питання свого часу ставив М. Грушевський, зауважуючи при цьому „що найбільш дивним є те, що тих старшин, які намовляли запорозців не противитися царській волі, арештовано і розвезено по монастирях в тяжке заслання”²². З цього приводу існує кілька версій. Більшість дослідників дотримується думки про бажання царського уряду якомога далі й надійніше сховати П. Калнишевського від острівця козацької свободи й України в цілому. Насамперед при винесенні вироку влада керувалася страхом перед можливим відновленням Січі, усвідомлюючи автономістські тенденції козацтва²³. Але існує ще й інший погляд, згідно з яким ув'язнення П. Калнишевського було зумовлене не інтересами російського уряду, а приватними інтересами Г. Потьомкіна. Прихильниками цієї версії виступають В. Голобуцький і В. Грибовський²⁴. Зокрема, В. Голобуцький у своїй праці „Запорозьке козацтво” зазначає, що, ставши генерал-губернатором Новоросійського краю, Г. Потьомкін не міг миритися з існуванням на південних землях Запорозької республіки, яка стояла на шляху його колонізаційної політики. Причому суворий вирок старшинам, на думку історика – це теж справа рук Г. Потьомкіна. Не зумівши утримати та перетворити козацтво на регулярне російське військо після зруй-

нування Січі, Г. Потьомкін такий промах вирішив зачислити на рахунок запорозької старшини. Не бажаючи афішувати свої помилки, Г. Потьомкін у листі до імператриці звинувачував старшину у „великому злочині” та вимагав смертної кари останнім. Проте враховуючи, що смертна кара не мине безслідно й можливе виявлення небажаних для Г. Потьомкіна фактів, він просить Катерину II про відправлення старшин на вічне ув'язнення до монастирів²⁵. Таким чином, стає зрозумілим, що перебуванням у „кам'яному мішку” кошовий „завдячує” безпосередньо колишньому прихильнику козацтва Г. Потьомкіну, який неодноразово називав П. Калнишевського „батьком”. Хоча свого часу В. Степовий і В. Біднов назвали Г. Потьомкіна зовсім не зрадником козацтва й основним винуватцем трагічної долі кошового, а подали його як рятівника П. Калнишевського від смертної кари: „... його (П. Калнишевського. – Г. К.) було засуджено до кари на смерть, але Нечоса, себто князь Потьомкін, випрохав йому помилування, й його було заслано у Соловецький монастир...”²⁶.

Сучасні вітчизняні історики переконані в тому, що царський уряд цілеспрямовано знищив останній оплот української вольниці й захисника прав і свобод України – Запорозьку Січ, а її керівника – П. Калнишевського – запроторив за тисячі кілометрів у соловецькі каземати²⁷. У добу радянського тоталітаризму десятки тисяч нещасних людей, переважно з України, пройшли крізь Голгофу Соловків, загинули з голоду, від хвороб, непосильної праці, туги за рідною землею.

Отже, незважаючи на значний масив праць, присвячених кошовому отаману Запорозької Січі, низка питань біографічного характеру щодо П. Калнишевського залишаються малодослідженими. Причина того – у забороні царською, а згодом радянською владою вивчати цю героїчну історичну постать, знищення цілого ряду документів і матеріалів, які б могли пролити світло на питання, що так і залишилися на сьогодні „білими плямами” в історії. Із проголошенням незалежності України доступ до архівів хоча і дозволив науковцям глибше та ширше розкрити окреслену нами проблему, проте так і не подолано цілого ряду протиріч щодо біографії П. Калнишевського.

²⁵ Там само.

²⁶ Коцур П. М. Дерево мого роду / П. М. Коцур. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С.310.

²⁷ Кулиняк Д. І. Соловецький в'язень. Останній кошовий Січі Запорозької: Історичний нарис про Петра Калнишевського / Д. І. Кулиняк. – К.: Рад. письменник, 1991. – С.9.

¹⁰ Ф. Н. Родина Калнишевського / Ф. Н. // Киевская старина. – 1892. – Май. – Т. 79. – С. 249-277.

¹¹ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / [упоряд. С. В. Абросимова та ін.]. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – Вип. 1. – С.374.

¹² Там само. – С.276.

¹³ Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. – С.24.

¹⁴ Эварницкий Д. И. Запорожье вь остаткахъ старины и преданияхъ народа. – С.-Петербург: Издание Л. Ф. Пантелъева, 1888. – Ч. II. – С. 390-391.

¹⁵ Там само. – С.391; Його ж Последній кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский / Д. И. Эварницкий. – Новочеркасск: Типография А. А. Карасева, 1887. – С.15.

¹⁶ Приступко Н. Соловецький в'язень / Н. Приступко // Хрещатик. – 2003. – 4 лист.

¹⁷ Шудря М. Історія державотворення в іменах / М. Шудря // Українська культура. – 1999. – № 3-4. – С. 26.

¹⁸ Ефименко П. Последній писарь Войска Запорожского Глоба / П. Ефименко // Киевская старина. – 1882. – Т. III. – № 7-9. – С. 368-371.

¹⁹ Фруменков Г. Г. Узники Соловецкого монастыря / Г. Г. Фруменков. – Архангельск: Северино-Западное книжное издательство, 1979. – С.72.

²⁰ Грибовський В. Петро Калнишевський / В. Грибовський. – С.10, 14.

²¹ Коцур В. П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського) / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – К.-Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004. – С.340.

²² Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – Донецьк, 2003. – С.465.

²³ Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К.: Либідь, 1993-288 с.; Коцур В. П. Від Сули до Білого моря... – 360 с.

²⁴ Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К.: Вища шк., 1994. – 539 с.; Грибовський В. Кошовий отаман... – 128 с.

²⁵ Ходатайство Потемкіна о замѣнѣ запорожской старшинѣ смертной казни заточеніемъ вь монастырь // Киевская старина. – 1887. – Сентябрь. – Т.19. – С. 191-193.

²⁶ Степовий В. Запорозький зимівник / В. Степовий, В. Біднов. – Катеринослав, 1916. – С.28.

²⁷ Бровко А. Г. Історіографія історії Нової Січі (1734-1775 рр.): монографія / А. Г. Бровко, Г. Г. Коцур. – К.: Книги-XXI, 2011. – С.204-205.

Галина Коцур
(Київ)

КОШЕВОЙ АТАМАН ЗАПОРОЖСКОЙ СЕЧИ ПЕТР КАЛНЫШЕВСКИЙ: НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ДИСКУССИОННЫХ СТРАНИЦ БИОГРАФИИ

В статъе рассматриваются важнейшие дискуссионные моменты биографии последнего кошевого атамана Запорожской Сечи Петра Калнышевского.

Ключевые слова: кошевой атаман, Запорожская Сечь, П. Калнышевский, страницы биографии, историография.

Halyna Kotsur
(Kyiv)

ATAMAN OF ZAPOROZ'KA SICH PETRO KALNYSHEVSKY: THE NEW METHODS OF APPROACHING IN CLARIFYING OF THE DEBATABLE PAGES OF HIS BIOGRAPHY

The major debatable moments of the last ataman of Zaporoz'ka Sich Petro Kalnyshesky's biography are examined in the article.

Keywords: ataman, Zaporoz'ka Sich, P. Kalnyshesky, pages of biography, historiography.

УДК:94 (477.75) „17”

Галина Яценюк
(Чернівці)

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КАР'ЄРИ ІВАНА МАЗЕПИ В ЧАСИ ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА САМОЙЛОВИЧА

У статті простежується кар'єрне зростання Івана Мазепи під час перебування на службі у лівобережного гетьмана Івана Самойловича. Основна увага звертається на швидке завоювання довіри, завдяки чому І. Мазепа виконував найважливіші доручення гетьмана. Вказується також і на те, що І. Мазепа був одним із учасників змови з метою усунення І. Самойловича з посади.

Ключові слова: Лівобережжя, І. Самойлович, І. Мазепа, Московщина, Річ Посполита, козацтво.

Майбутній гетьман Іван Мазепа походив з шляхетського роду. Його кар'єра розпочалася при дворі польського короля Яна-Казимира, але згодом, в 1663 р., І. Мазепа відійшов від короля, за словами О. Оглоблина, через хворобу батька. Однак І. Мазепа не довго засиджувався без політичної діяльності, вже в 1669 р. вступає на службу до гетьмана Петра Дорошенка.

Однією з причин швидкого просування І. Мазепи по службі став його шлюб з Ганною Фридрикевич (яка була донькою генерального судді Семена Польша при гетьмані П. Дорошенку)¹. Завдяки цьому шлюбу І. Мазепа став свояком для правобережного гетьмана П. Дорошенка та полковника Лазаря Горленка. Практично одразу ж Мазепа одержав посаду ротмістра надвірної корогви (гвардійської кавалерії) і досить швидко став довіреною особою при Дорошенку².

Хоч І. Мазепа і був родичем П. Дорошенка, але той не доручав йому важливих справ. Як пише Величко, Дорошенко не зумів оцінити великих здібностей, різносторонності і цікавості І. Мазепи. Однак саме завдяки дорученню П. Дорошенка і відбулася перша зустріч на політичному рівні між І. Мазепою та лівобережним гетьманом І. Самойловичем. Ця подія сталася у березні 1674 р., коли І. Мазепа привіз лист до Переяслава лівобережному гетьману від правобережного.

Саме в цей час Самойлович провів старшинську раду і після її закінчення старшина зібралася на обід у московського боярина, воєводи Ромодановського. У розпал бенкету від Петра Дорошенка прибув посланець – Іван Мазепа з проханням сповістити Москву про те, що він готовий здатися Ромодановському й перейти на бік Росії, якщо за ним збережеться титул правобережного гетьмана. Ромодановський відповів, що Дорошенко може відвідувати його без побоювань, і гість поїхав назад до Чигирини³.

Незабаром після цього візиту в кар'єрі Мазепи стаються чергові зміни. У червні того ж 1674 р. чигиринський гетьман, який саме роздумав підкорятися Росії, наказав Мазепі їхати до Криму, а потім до Стамбула по допомогу, заодно відправив з ним і п'ятнадцять полонених козаків у подарунок ханові. У степу біля Інгулу вони натрапили на роз'їзд запорожців, які схопили Мазепу й привезли на Січ⁴. Там його ледь не вбили, але кошовий І. Сірко вмовив козаків зберегти йому життя. Мазепу закували в кайдани, а його папери переслали через лівобережного гетьмана в Москву. Цікаво, що самого ротмістра Сірко наказав не віддавати, так що воєводі Ромодановському довелося навіть узяти під варту дружину кошового, яка жила в Мерефі під Харковом, а зятя його послав на Січ по цінного бранця. Тоді Сірко відпустив Мазепу, але просив Самойловича добре поводитися з ротмістром і якнайскоріше його звільнити. Мазепа спромігся причарувати й гетьмана (той взагалі дуже цінував освічених людей), тому Самойлович писав у Москву тими ж словами й навіть радив Олексію Михайловичу довіряти Мазепі більше, ніж Сірку. Сам Мазепа на допиті в Москві пригадав кошовому його недавні гріхи і обвинуватив його (вірогідно, навчений Самойловичем) у спробі перейти на бік Дорошенка й заволодіти всією Україною⁵. Крім того, Мазепа докладно розповів про становище, у якому перебував чигиринський гетьман, справивши гарне враження на Артамона Матвєєва (той очолював Малоросійський приказ). Мазепу удостоїли царської аудієнції, він одержав якусь нагороду і був відісланий назад в Україну.

Після прибуття Мазепи з Москви Іван Самойлович призначив його гетьманським дворянином і доручив йому виховувати своїх синів (спочатку Якова, а потім тих, кого відпускали на батьківщину з Москви), а через якийсь час подарував село Малий Самбір⁶. Згодом Іван Мазепа став, що називається, правою рукою гетьмана.

Історія про “перехід” Мазепи на Лівобережжя добре ілюструє той факт, що навіть у 1674 р., коли всі козацькі ватажки мусили думати лише про сумну долю пограбованого турками Поділля, вожді продовжували плести нескінченні інтриги, намагаючись погубити один одного. Конфлікт після того, як з політичної арени зійшов Ханенко, розгортався в трикутнику Самойлович – Дорошенко – Сірко. Власне кажучи, Дорошенко в останні роки його гетьманства турбувало єдине питання:

¹ Скальковский А. А. История Новой-Съчи или последнего Коша Запорожского / А. А. Скальковский. – Одесса: Городская типография, 1846. – Ч.1. – 370 с.

² Бедновъ В. Последний кошевой Запорожья. П. Ив. Калнышевский / В. Бедновъ. – Б. м., 1903. – 18 с.

³ Коцур А. П. Шлях на Голгофу. Від кошового отамана Петра Калнишевського до СВУ / А. П. Коцур, В. П. Коцур. – К.: Хрещатик, 1996. – 84 с.

⁴ Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – С.25; Грибовський В. Петро Калнишевський / В. Грибовський. – К., 2007. – С.5.

⁵ Грибовський В. Петро Калнишевський. – С.5.

⁶ Там само. – С.6.